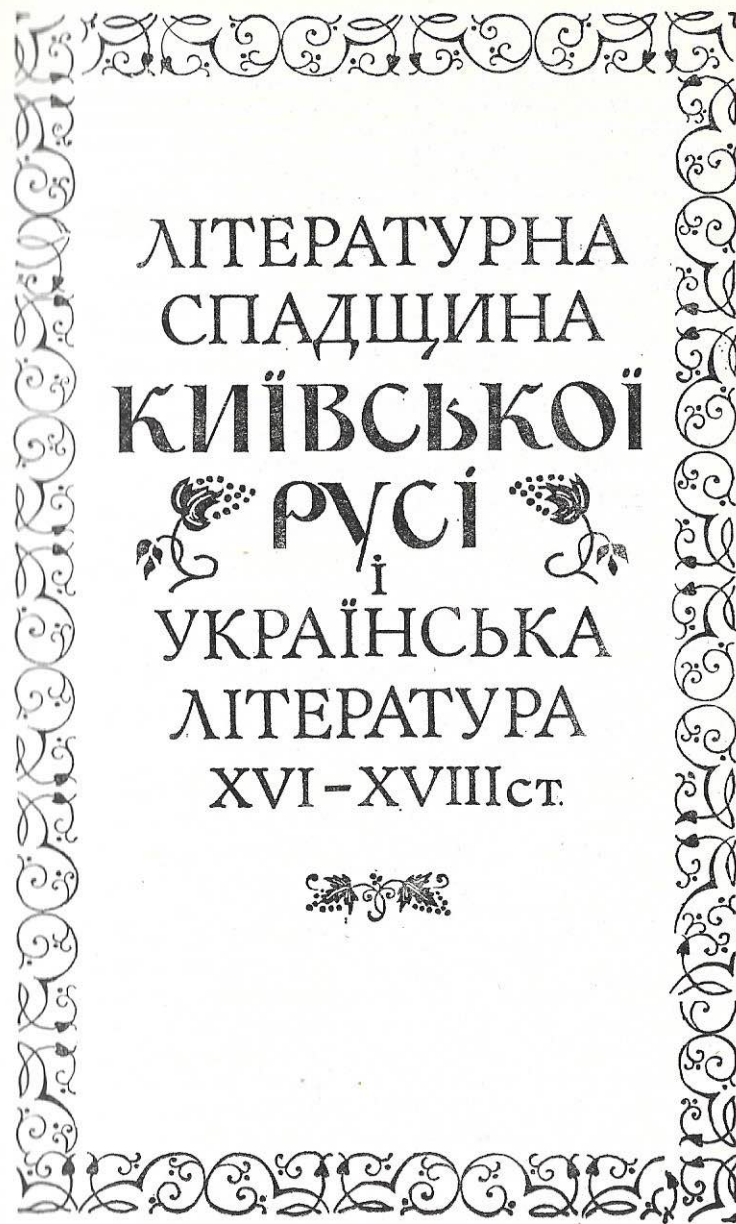

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1981

ЛІТЕРАТУРНА
СПАДЩИНА
КИЇВСЬКОЇ
РУСІ
і
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
XVI-XVIIIст.

В сборник вошли материалы в которых изучаются отдельные памятники древнерусской литературы, в частности комплексно Изборник 1076 г., киевские школьные поэтики XVII—XVIII вв. в их связях с европейской школьной теорией поэзии. освещается эстетическая концепция и литературное творчество Ф. Прокоповича. исследуются гуманистические идеи в полемической публицистике Ивана Вишенского и т. д. Публикуется текст одной из первых известных ныне киевских школьных поэтик — поэтики 1637 г., а также «Похвала о премудрости...» А. Коцака

Для литературоведов — научных работников, преподавателей, студентов, а также любителей древней письменности.

Відповідальний редактор

О. В. МИШАНИЧ

Рецензенти

В. Л. МИКИТАСЬ, І. П. ЧЕПИГА, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Редакція літературознавства
і мистецтвознавства

Л 70202-568
М221(04)-81 536-81 4603000000

© Видавництво «Наукова думка», 1981

ризувала два стани героя, зіставляла його «молодечество» і «службу», а це вело за собою зародження епічної психології, сприяючи поступовій трансформації героїчних символів у епічні характери.

Виявлене ідейно-художнє явище, породжене перехідною добою у житті ранньофеодальної давньоруської держави, визначимо як епічну закономірність подвоєної сюжетної ситуації. Історична амплітуда дії цього явища у Київській Русі була невеликою, охоплюючи чи не більше двох століть, але поетичні прояви його були довгочасними, значними і різноманітними, навіть якщо судити про нього по збереженню його билинних залишків. Є підстава вважати, що подібні закономірності епічного розвитку відповідних епох могли спостерігатися і серед інших народів (по-своєму вони відбилися в епосах про Беовульфа, про Сігурда), хоча наврод чи вони виявлялися там з такою класичною визначеністю, як в епосі давньоруському. Продовження досліджень у цій галузі може бути продуктивним за умови комплексного застосування аспектів досліджень генетичного, компаративного і типологічного, при домінанті останнього з них, який дозволяє пов'язати проблеми народної своєрідності і міжнародної однорідності світового епічного процесу, що неминуче виникають при такому вивченні.

В. П. Колосова

**ТРАДИЦІЇ
ЛІТЕРАТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
І УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ XVI—XVIII ст.**

Зародження давнього українського письменства, його основу дослідники вбачають — і цілком логічно — у літературних творах періоду Київської Русі (XI—XIII ст.)¹, тобто у тих рукописних пам'ятках, що поклали початок художній літературі трьох братніх східнослов'янських народів. Проте розгляд українського літературного віршування (версифікації) та ідейно-художній аналіз поетичних пам'яток і теоретики, і історики літератури починають з творів кінця XVI ст., переважно з віршів Герасима Смотрицького, вперше зафіксованих друком в Острозькій біблії 1581 р.²

Поодинокий виняток, що значно відсуває появу перших віршових творів на Україні, становить твердження: «Найдавнішими за своїм походженням були нерівноскладові вірші, ритмічну організацію яких визначала рима. Вони з'явилися у нас ще на початку XVI ст. (похвала князю К. Острозькому в Київському короткому літописі)»³. Однак ця цікава теза приглушується «масштабністю» і категоричністю висновку, який передує нещодавно виданому

¹ Див.: Історія української літератури у 8-ми т. Т. 1. Давня література (XI — перша половина XVIII ст.). К., 1967, с. 7 (далі — Історія української літератури, т. 1); Історія української літератури. Давня література. К., 1969, с. 10—11 (далі — Історія української літератури. Давня література).

² Див.: Сидоренко Г. Віршування в українській літературі. К., 1962, с. 23; Історія української літератури, т. 1, с. 294; Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978 (далі — Українська поезія). Тут корпус віршових пам'яток відкривається українською обробкою одного з старослов'янських азбучних віршів — «А. Аз есмь всему миру свѣт...» (див. с. 59), вміщеному в друкованому букварі: [Азбука]. Львів, друкарня І. Федорова, 1574, с. 45—48.

³ Історія української літератури. Давня література, с. 191.

корпусові давніх українських віршів: «Поза межами літургійної та молитовної християнської поезії давньоруська, а потім і російська, білоруська та українська літератури до кінця XVI ст. книжної поезії не знали»⁴.

Категоричність висновку в даному випадку, як нам видається, впливає не стільки з глибокого і всебічного дослідження питання, скільки з наслідування традиційного положення, яке апріорі не спростувати. Цілком можливо, наприклад, що майбутній дослідник давньої російської літератури, всебічно вивчивши і переосмисливши такі явища, як віршові твори XV ст. «Слово о хмель Кирилла філософа словенського» та «Плач Адама о раѣ» зі збірника книгописця Кирило-Білозерського монастиря⁵, «Покаяний вірш», знайдений А. І. Копаневим⁶, внесе істотні корективи у це положення.

Поки ж складається враження, ніби українська поезія XVI—XVIII ст. «поза межами літургійної та молитовної християнської поезії» не мала генетичного зв'язку з Давньою Руссю і постала раптово, сама по собі — аж на п'ять віків пізніше від прози.

Подібне утинання коренів української поезії, обминання і навіть заперечення її передісторії пояснюється насамперед нечіткістю уявлень про жанрову природу та ритмоорганізуючі засади як поетичних творів Давньої Русі, так і українських пам'яток XIV — першої половини XVI ст., тобто тих, що постали саме в період інтенсивного звертання книжників до літератури Давньої Русі.

Понад півтора століття минуло відтоді, як О. Х. Востоков уперше замислився над питанням: прозою чи віршами написано «Слово о полку Ігоревім», і дійшов висновку, що відповіді на це питання взагалі не можна дати⁷. З того часу вчені й поети зробили чимало спроб збагнути і відтворити

⁴ Українська поезія, с. 6.

⁵ Див. публікацію тексту в кн.: *Варлаам*. Описание сборника XV столетия Кирилло-Белозерского монастыря. — Ученые записки II отделения Академии наук. Спб., 1858, кн. 5, с. 64—65. Див. також: *Голубев И. Ф.* *Вірши о смерті и пьянстве*. — Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). М.; Л., 1965, т. 21, с. 80—88.

⁶ Див.: *Копанев А. И.* *Список покаянного стиха XV в.* — В кн.: *Рукописное наследие Древней Руси*. М.; Л., 1971, с. 249. Пор.: *Позднеев А. В.* *Стихи «прибыльные» в списке XVI в.* — ТОДРЛ, 1962, т. 18, с. 309—310.

⁷ Див.: *Востоков А. Х.* *Опыт о русском стихосложении*. 2-е изд. Спб., 1817, с. 159—161.

ритмічну структуру шедевра східнослов'янського письменства⁸, а песимістичний висновок одного із зачинателів слов'янської філології поки що в науці повністю не спростований. «Одні намагалися розкласти «Слово» на трохеї і амфібрахії, інші знаходили в ньому дактило-хероїчні гекзаметри, — пише академік Д. С. Лихачов. — У ритміці «Слова» вбачали спорідненість з ритмікою українських дум, з алітераційним віршем скандинавських скальдів, з ритмом візантійської церковної пісні, з віршем російських билин і т. д. і т. ін. Вже один перелік тих віршових форм, з якими порівнювалося «Слово», почасти роз'яснює неспроможність спроб знайти в «Слові» якусь певну віршову систему. «Слово», звичайно, не написано за законами сучасного нам віршування. Воно ритмічне, але ритмічна система «Слова» глибоко своєрідна, належить своєму часові — XII вікові — і не піддається розкладу на будь-які сучасні нам віршові розміри»⁹. Але ж, врешті, уся складність завдання і полягає в тому, щоб не розкладати «Слово» на сучасні розміри, а зрозуміти й осягнути не знані нам досі ритмоорганізуючі принципи XII ст.!

У свій час лєнінградський дослідник О. М. Панченко закинув багатьом історикам давньоруської літератури, що вони беззастережно поділяють категоричне твердження О. С. Орлова про відсутність у вітчизняному феодальному письменстві — до епохи Московської держави — «спеціально віршових жанрів», «книжних віршів»¹⁰. Висвітлюючи тодішній стан вивчення поезії київського періоду, він писав у 20-му томі «Трудов Отдела древнерусской литературы», цілком присвяченому накресленню найактуальніших

⁸ Бібліографію питання див. у кн.: *Українські письменники*. Біо-бібліографічний словник у 5-ти т. Т. 1. Давня українська література (XI—XVIII ст.). Уклад Л. Е. Махновець. К., 1960, с. 133—138. Див. також: «Слово о полку Ігоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967, с. 17—35. Пор. з оглядом віршових реконструкцій «Слова о полку Ігоревім», здійсненим Іваном Франком у його розвідці «Слово о Лазаревѣ воскресені». Староруська поема на апокрифічні теми. — Записки Наукового товариства імені Шевченка, 1900, т. 35—36, с. 28—30 (далі — *Франко І.* «Слово о Лазаревѣ воскресені»).

⁹ *Лихачев Д.* «Слово о полку Ігоревѣ» — героический пролог русской литературы. Л., 1967, с. 82—83.

¹⁰ Див.: *Панченко А. М.* *Перспективы исследования истории древнерусского стихотворства*. — ТОДРЛ, 1964, т. 20, с. 256. Пор. також: *Орлов А. С.* *Древняя русская литература XI—XVII веков*. М.; Л., 1945, с. 342.

завдань радянського літературознавства в галузі давнього письменства: «Історія давнього віршування досі не написана. Більше того, нема, певне, іншої теми, яка була б так бідно й уривчасто розроблена. Ми якось намагалися не помічати чи, в усякому разі, не робили спроби інтерпретувати таку вражаючу обставину: якщо інші слов'янські народи в середні віки створили дуже велику, розгалужену поезію, яка представлена і епічними поемами, і лірикою, і віршовою драмою (ці види літератури є у західних слов'ян — чехів і поляків — і у південних — в епоху розквіту далматських міст), то в давньому письменстві східних слов'ян на перший погляд нічого подібного не було»¹¹.

Зупинившись на окремих фактах книжної поезії, зокрема на старослов'янських віршах великоморавського походження, і відзначивши, що в церковнослов'янській літургійній поезії існувала «зріла, навіть витончена віршова техніка»¹², О. М. Панченко спробував накреслити приблизні шляхи майбутніх досліджень. Весь пафос його цікавої статті з солідною бібліографією був спрямований на «перспективи дослідження історії давньоруського віршування», у тому числі й на дальші «пошуки» книжного віршування¹³. І хоч дослідник підкреслював, що на шляху цих пошуків поставатимуть чималі труднощі, але тут же оптимістично запевняв: «...труднощі ці, однак, не повинні здаватися непереборними»¹⁴.

Не минуло й десяти років, як О. М. Панченко, починаючи свою нову книгу тезою «за давньою традицією російська книжна словесність до «Смутного часу» вважається майже виключно прозаїчною», закинув історикам російського віршування протилежне — вже із власних протилежних позицій (!). «Періодично здійснювані спроби похитнути цю тезу, — писав він, — знайти в писемності помітний шар метрично організованих пам'яток породжуються висловлюваним або мовчазним переконанням у тому, що відсутність розвиненої книжної поезії завдала шкоди національній культурі, знизила її абсолютну цінність. У цій науково неспроможній думці винний природний для російської науки нового часу європоцентризм: якщо якесь явище, властиве

¹¹ Панченко А. М. Перспективы исследования истории древнерусского стихотворства, с. 256.

¹² Там же, с. 261.

¹³ Див.: Там же, с. 258.

¹⁴ Там же, с. 259.

Західній Європі, чуже Росії, — отже, це ще одна з ознак горезвісної російської відсталості»¹⁵.

В одному О. М. Панченко безсумнівно правий: спроби внести свою частку у висвітлення проблем, пов'язаних з ритмоорганізуючими принципами давньоруських творів, як світських, так і духовних, справді були. Вчені нерідко дотримувалися протилежних поглядів на суть питання, навіть піддавали сумніву доцільність вести дослідження природи ритму в напрямі виявлення давньоруських версифікаційних систем, вважаючи, що мова може йти лише про римовану прозу¹⁶.

Стійке побутування думки про відсутність давньоруської віршової поезії пояснюється головним чином тим, що від часів східнослов'янської єдності не лишилося ні оригінальних, ні перекладних творів у вигляді «справжніх» — за сучасним уявленням — віршів: графічно оформлених, з відокремленими один від одного рядками, віршовий розмір яких лягав би у схеми звичних версифікаційних систем. Щоправда, були відомі кілька безсумнівно віршових старослов'янських (давньоболгарських) текстів, що виникли у великоморавську епоху (IX—X ст.) і поширювалися в Давній Русі графічно поділеними на рядки («Похвала царю Симеону» з Ізборника Святослава 1073 р.; «Пролог о Христе умерен» до «Учительного евангелія» Костянтина Преславського, який у науковій практиці дістав назву «Азбучна молитва»)¹⁷.

Хоча цим творам було присвячено чимало розвідок, все ж тривалий час їх не брали до уваги, коли йшлося про загальну

¹⁵ Панченко А. М. Русская стихотворная культура XVII века. Л., 1973, с. 3.

¹⁶ Див., наприклад, цікаву, але в окремих положеннях, на наш погляд, дуже спірну статтю Л. І. Сазоновой «Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры («Слово о законе и благодати» Илариона, «Похвала св. Симеону и св. Савве» Доментиана)». — ТОДРЛ, 1973, т. 28, с. 30—46.

¹⁷ Див.: Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855. Примечания, с. LIX—LX; Срезневский И. И. Из обозрения глаголических памятников. — Известия Императорского археологического общества. СПб., 1861, т. 3, с. 23—26; Трифонов Ю. Бележки върху Учительного евангелие на епископа Константина. — В кн.: Сборник в чест на Васил Н. Залатарски. София, 1925, с. 475—476; Зыков Э. Г. К вопросу об авторе «Азбучной молитвы». — Известия на Института за българска литература. София, 1960, кн. 9, с. 174—187; Зыков Э. Г. Судьба «Азбучной молитвы» в древнерусской письменности. — ТОДРЛ, 1971, т. 26, с. 171—191.

характеристику давньоруської літератури. А саме вони повинні були свідчити про те, що серед найперших писемних старослов'янських пам'яток, перенесених у Давню Русь ще в період її християнізації, зустрічалися віршові жанри.

У 1884 р. О. І. Соболевський здійснив реконструкцію деяких старослов'янських творів, попсованих часом, і дійшов висновку, що первісно вони являли собою рівноскладові силабічні вірші¹⁸. Вчений подав різні списки, щоб показати, як у процесі переписування руйнувалася віршова форма, набуваючи прозового вигляду. Наприклад, початок «Прогласу до Євангелія» (передмови до старослов'янського перекладу «Четвероєвангелія») мав у списку XVI ст. таку прозову форму: «Проглас есмь святому евангелію, яко пророци прорекли суть, прежде Христа грядеть събрати языки, свѣт бо есть всему миру сему». За реконструкцією, здійсненою О. І. Соболевським, текст набув віршового виразу:

Проглас ест святу евангелію:
Яко пророци прорекли суть прѣжде,
Христос грядет языки събрати,
Свѣт бо ест въсему миру сему¹⁹.

До реконструкції віршів IX—X ст., запропонованої О. І. Соболевським, учені вносили окремі доповнення і уточнення²⁰. Грунтовне вивчення найдавніших старосло-

¹⁸ Див.: *Соболевский А. И.* Стихотворение Константина Болгарского. — Русский филологический вестник, 1884, т. 12, вып. 4, с. 313—314, а також його пізніші роботи: Церковнославянские стихотворения в IX—X век и техното значение за церковнославянския език. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1900, кн. 16—17, с. 314—324; Церковнославянские стихотворения IX—X в. и их значение для изучения церковнославянского языка. — В кн.: Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899. М., 1902, т. 2, с. 28—37; Церковнославянские стихотворения конца IX — начала X века. — Библиограф. Спб., 1892, с. 4; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. — Сборник Отделения русского языка и словесности АН. Спб., 1910, т. 88, № 3, с. 1—35.

¹⁹ Див.: *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, с. 21—22.

²⁰ Див.: *Иванов И.* Български старини из Македония. София, 1908, с. 70; *Франко І.* Найстарша церковнослов'янська вірша. — Жите, Львів, 1912, вип. 1, с. 13—20; *Франко І.* «Азбучна молитва» св. Константина Солунського. — Сніп, Харків, 1912, № 10, с. 2—5. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка під шифром ф. 3, № 753/III зберігається також

в'янських віршів, авторство яких філологи-медієвісти пов'язують з іменами Кирила і Мефодія та їх найближчих учнів, дозволило говорити вже не тільки про існування та широку популярність у Давній Русі поодиноких віршових творів давньоболгарського походження, а й про їх значну роль у становленні й оформленні в літературі східнослов'янських народів окремих віршових жанрів — похвали, вступу-прологу, жанру «азбучних віршів». Азбучні акровірші набули великого поширення також з навчальною метою: їх вводили до рукописних, а потім і до друківаних букварів та граматик, щоб діти краще засвоювали слов'янську азбуку²¹.

З'ясовуючи вплив старослов'янської «Азбучної молитви» на формування жанру східнослов'янських «азбучних віршів», відомий дослідник цього питання Е. Г. Зиков пише: «Поставши як поетичний пролог до «Учительного евангелія», як витончена літературна форма, вірші й сприймалися слов'янськими книжниками як такі. Проте ми, очевидно, вправі вказати на генетичний зв'язок численних слов'яно-руських «азбук-границь» з твором преславського епископа. Будучи одним з перших (якщо не першим) акровіршем, він допоміг у становленні й оформленні цього виду навчальної літератури, який відіграв далеко не останню роль у прилученні наших предків до «почитання книжного»²².

рукопис І. Франка «Константинова «Азбучна молитва», який містить віршову реконструкцію старослов'янського твору. Це розділ його великої роботи — «Студії над пам'ятками церковнослов'янського письменства», датований 1—18 березня 1913 р. Він майже повністю відповідає німецькому текстові дослідження І. Франка «Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. I. Konstantinus «Alphabetisches Gebet», зміщеному в «Archiv für slavische Philologie». Berlin, 1913, Bd 35, S. 151—179. Тут же надруковано Франкову реконструкцію «Азбучної молитви» в перекладі на німецьку мову (с. 175—176).

²¹ Див.: *Лукьяненко В. И.* К истории русского букваря. (Роль и значение азбучного акростиха в процессе обучения русской грамоте в XIV—XV и первой половине XVI в.). — Труды Ленинградского библиотечного института им. Н. К. Крупской, 1958, т. 4, с. 239—254.

²² *Зиков Э. Г.* Русская переделка древнеболгарского стихотворения. — ТОДРЛ, 1974, т. 28, с. 310. Див. також: *Якобсон Р. О.* Заметка о древнеболгарском стихосложении. — Известия Отделения русского письма и словесности Российской Академии наук. Пг., 1923, т. 24, кн. 2, с. 354—358; *Георгиев Е.* Два произведения на Константин-Кирилл. София, 1938, с. 40. Цьому ж болгарському досліднику належить цікава гіпотеза про походження назв слов'янських літер з давніх акровіршів (див.: *Георгиев Е.* Имената на старобългарските букви. — В кн.: Сборник в память на проф. Петър Ников. София, 1940, с. 134—151). У піз-

Радянські історики староруської літератури виявили велику кількість текстів «азбучних віршів» у різних редакціях і списках (у тому числі й українських) — від XVI до XIX ст. включно²³. Багато азбучних акровіршів зберегли протягом віків найдавнішу основу та окремі стійкі читання. Так, найраніший і найкраще збережений список «Азбучної молитви» має чітко визначену віршову форму. Кожний рядок починається кіноварною літерою і закінчується позначками у вигляді чотирьох крапок, розташованих на візирі хреста, а також коми, повернутої вгору. Крапка в середині рядка означала цезуру²⁴.

До речі, чи не своєрідним відлунням давньої традиції маркування віршової форми є позначки у вигляді двох рисок над крапкою наприкінці кожної римованої пари рядків у новознайденому українському віршовому творі «Скарга нищих до бога»? Текст цього величезного послання, створеного наприкінці XVI ст., графічно представлений суцільною прозою, і лише згадані позначки вказують на віршову форму²⁵.

Зауважимо, що тривалий час і візантійська середньовічна гімнографія сприймалася вченими як проза. Лише у XIX ст. вони розкрили її віршову форму, яка мала свої специфічні закони, але писалася, як, до речі, і давні грецькі та латинські віршові пам'ятки, суцільним текстом. Від прози віршова візантійська гімнографія графічно відрізнялася тільки своєрідною системою крапок. Збагнувши цю систему, вчені побачили: візантійські гімни складаються з строф, а строфи — з ритмічних віршових рядків.

ніший роботі, наполягаючи на тому, що автором «Азбучної молитви» («Аз словом сим молюся богу»), яка подавала назви слов'янських літер, а також «Прогласу до Євангелія», що пояснював значення «писаного слова» і містив заклик до слов'ян слухати це слово на своїй рідній мові, був першовчитель слов'янства Костянтин-Кирил, Е. Георгієв, писав: «Творці староболгарської та старослов'янської літератури не могли б уявити собі розвинену літературу, яку вони намагалися створити на слов'янському ґрунті, без віршової поезії, що надає піднесеність і блиск мистецтву слова» (див.: *Георгієв Е.* Возникновение староболгарской (старославянской) стихотворной традиции. — В кн.: *То Honor Roman Jakobson. Mouton, 1967, p. 727*).

²³ Див.: *Демкова Н. С., Дробленкова Н. Ф.* К изучению славянских азбучных стихов. — ТОДРЛ, 1968, т. 23, с. 27—61; *Зыков Э. Г.* Судьба «Азбучной молитвы» в древнерусской письменности, с. 177—186.

²⁴ Див. фотознімок рукопису: *Каринский Н.* Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. Спб., 1904, ч. 1, с. 104—105.

²⁵ Див.: *Колосова В. П.* Віршовий полемічний комплекс 80—90-х років XVI ст. — У кн.: *Українська поезія*, с. 29, фотознімок — с. 73.

Спостереження під таким кутом зору над окремими давньоруськими перекладними творами церковнослов'янської гімнографії виявило і в них подібну систему пунктуаційного оформлення, за якою крилася віршова форма.

Зупинимось дещо докладніше на загальній характеристиці цього виду давнього мистецтва.

У Київську Русь християнство прийшло з цілком оформленим у всіх своїх деталях складним ритуалом — «службою божою». До неї входили таїнства, молитви, співи, читання, повчання. Втілюючи в символічних образах ряд моментів «священної історії», християнське богослужіння являло собою культову драму, коріння якої сягало старогрецького театрального дійства.

Багато місця в цій християнській культовій драмі відводилося церковній гімнографії. Поєднуючи слово з мелодією, вона настроювала віруючих на певний емоційний лад. Авторами текстів були християнські поети, які нерідко самі надавали їм форму співів. Серед творців церковної лірики бачимо «отців церкви» Єфрема Сірїна, Василя Великого, Григорія Богослова (Назіанзина), Іоанна Златоуста (IV ст.), а пізніше — візантійських поетів Романа Солодкоспівця (V—VI ст.), Андрія Критського (VII—VIII ст.), константинопольських монахів братів Федора та Йосифа Студитів, поетеси-черниці Кассію (IX ст.). Церковні гімнографи варіювали біблійні теми, мотиви, настрої, створюючи хвалебні пісні богам, богородиці, святым, прославляли християнські свята. Іноді в їхніх творах містилися випадки проти еретиків.

Зміст церковної гімнографії залишався майже незмінним протягом віків, і, щоб поживити її, християнські поети загострювали увагу на зовнішній стороні своїх творів. Для неї були характерні урочиста фразеологія, вишукані тропи, багатство алегорій і символів, численні паралелізми, складна строфіка з частими рефренами.

Один з найпоширеніших видів християнської гімнографії — канон — прославляв святих, розповідав про євангельські події, відбивав релігійні ліричні настрої. До нього входило дев'ять чи вісім пісень, які за змістом відповідали дев'яти біблійним пісням. Кожна пісня канона складалася з кількох віршів: з ірмоса, який задавав тон співу; тропарів, що повторювали розмір і наспів ірмоса; та катавасії, якою завершувався канон. Крім повних канонів, існували й неповні — з двох, трьох та чотирьох пісень.

На ірмоси за будовою були схожі стихири. Вони наслідували старозавітні псалми, але характеризувалися більшим епічним спокоєм у викладі, в них переважав оповідний елемент з невеликими ліричними відступами.

Інший вид гімнів — кондаки — складався з кількох пісень, що розкривали суть християнського свята, переопідали евангельські та житійні легенди. Перша частина кондаків висвітлювала історичні моменти, друга — підкорялася догматичній стороні християнської релігії. Втричі більшими від кондаків були ікоси, що розповідали про всі обставини християнського свята або життя святого. Вони співалися після третьої або шостої пісні канона, а у поєднанні з кондаками утворювали складне ціле — акафісти. Виконували їх у церкві тільки стоячи.

Твори церковної лірики входили до богослужбних збірок — «Міней» та «Тріодей», які у перекладі на слов'янську мову з'явилися в Давній Русі у числі перших культових книг.

Разом з текстами була засвоєна і візантійська система співу, що на основі давньогрецьких ладів установила вісім гласів-наспівів. Ці гласи зібрані в «Октоїху» («Осмигласнику», «Октаю»), і співці Давньої Русі пристосовували той чи інший глас до певної мелодії.

«Мінеї», «Тріоді», «Октоїхи», так само як і «Псалтир» (одна з найпоетичніших і найпопулярніших книг «Старого завіту», де містилося 150 псалмів), відігравали визначну роль у естетичному вихованні новопосвячених Давньої Русі, у формуванні літературного смаку її перших книжників.

Перекладна християнська гімнографія була джерелом художніх образів, порівнянь, епітетів, що їх при нагоді використовували письменники Давньої Русі в різних жанрах. Вплив гімнографічної стилістики відчувається у «Повісті временних літ», зокрема в літописній похвалі Борису і Глібу, в «Повчанні» Володимира Мономаха, в «Слові о законі і благодаті» Іларіона, у творах Кирила Туровського²⁶. Цитатами ж і образами з «Псалтиря» перейнята вся давня література.

За перекладними зразками перші вітчизняні гімнографи створювали і нові тексти — вже на місцевому матеріалі.

²⁶ Див.: Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. — Записки Українського наукового товариства в Києві, 1909, кн. 4, с. 3—19.

Подібно до служб мученикам у візантійських збірках склав свою службу (канон) Борису і Глібу київський митрополит Іоани I (роки митрополитства — 1008—1035). Автором ряду канонів, зокрема Феодосію Печерському та Володимирові Святославичу, був інок Києво-Печерського монастиря Григорій (кінець XI — початок XII ст.). Багато молитв і два канони належали Кирилу Туровському, який у своїй гімнографічній творчості, крім роздумів про смерть, страшний суд, потойбічне життя, також історичні екскурси. В окремих творах перших гімнографів Давньої Русі вже містилися деякі історичні та напівісторичні відомості, звучала ідея єдності руської землі, а святі возвеличувалися саме як її покровителі.

Виходячи за межі церкви і поширюючись серед народу, твори християнської гімнографії втрачали книжний характер, спрощувалися і демократизувалися, сприяли становленню таких жанрів, як канти, псалми, духовні вірші.

Церковна лірика відіграла велику роль у розвитку книжного віршування. Її образи використовували українські письменники XVI—XVII ст., переважна більшість яких за своєю професією була міцно зв'язана з церквою, отже, досконало знала церковну гімнографію. Так, мотиви великодніх співів розробляли Памво Беринда, Іоаникій Волкович, Симеон Полоцький, автори «Імнології» 1630 р. та чимало інших поетів. Фразеологічні звороти, тропи, початок яким дала ще гімнографія періоду Київської Русі, повторюються у великій кількості в кантах, псалмах, молитовних піснях і віршах, що протягом двох століть (XVII та XVIII) поставали у середовищі нижчого духовництва, школярів, «спудеїв», «мандрованих дяків».

Прагнучи до аутентичності («собаяточності») ²⁷ перекладу, перші староруські перекладачі літературної поезії намагалися зберегти віршову будову оригіналу. Отже, вони повинні були добре розумітися в ритмоформуючих компонентах — як грецької, так і старослов'янської мов. І справді, порівняння перекладів з оригіналами фіксує відповідність ритмічної будови творів церковнослов'янської гімнографії візантійським версифікаційним системам — з деякою модифікацією стосовно до просодійних особливостей старослов'янської мови. «Під час роботи над «Житієм св. Оле-

²⁷ Див.: Лихачев Д. С. Древнеславянские литературы как система. — В кн.: Славянские литературы. VI Международный съезд славистов. М., 1968, с. 12.

ксія», — зазначав український медієвіст О. С. Грузинський, — я переконався, що перекладачі з грецької на слов'янську в XII ст. прекрасно знали закон строфічної будови гімнів...»²⁸ Сотні літургійних текстів, як гадають дослідники, є силабічними віршами — з рівноскладовими, переважно цезурованими рядками і більш-менш вільним розташуванням наголосів та жіночим закінченням. Наведено для прикладу п'ять перших вісімнадцятискладових рядків старослов'янського силабічного кондака, реставрованого Р. О. Якобсоном:

Ангели възиграются // радоуются земльнии
и тръжъствоуйте радостью // яко Христос възкръсе
дръжаву раздроуши съмръть // и мируи нетельниие
явися мироносицам // тридньевно от гроба
яко от чрътога жених // тъм плъщуще руками²⁹.

Зустрічаються і більш складні форми силабічних віршів, де чергуються рядки з різною кількістю складів (наприклад, восьмикладові з п'ятискладовими).

Для деяких творів церковної лірики характерна взагалі нерівна кількість складів у віршовому рядку. За гіпотезами дослідників, це так звані молитвословні та кондакарні вірші.

Термін «кондакарний вірш» введений знавцем церковнослов'янського співу Д. В. Розумовським і підтриманий О. В. Позднеевим. Суть кондакарної системи віршування, на думку О. В. Позднеева, полягає в тому, що її головною ланкою є змістова одиниця, яка утворює найпростіші речення. Визначальні риси цієї системи — відсутність рими, різна кількість складів у вірші (від 5 до 16) та наголосів (від 2 до 6)³⁰.

Проте К. Тарановський вважає, що кондакарний вірш — лише різновид молитвословного — вільного несилабічного вірша, який походить від візантійського, а в остаточному

²⁸ Див.: «Второй годичный отчет о занятии стипендиата Александра Сергеевича Грузинского, оставленного при [Киевском] университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре истории русского языка и литературы». Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 20, № 50, с. 21. Див. також: *Регушевський С. С.* Рукописи професора О. С. Грузинського. — *Радянське літературознавство*, 1970, № 10, с. 77.

²⁹ *Якобсон Р. О.* Заметка о древнеболгарском стихосложении, с. 352.

³⁰ Див.: *Позднеев А. В.* Стихосложение древней русской поэзии. — *Scando-Slavica*. Copenhagen; Munksgaard, 1965, t. 11, s. 12, 15.

підсумку — від біблійного вірша. На думку дослідника, основною ознакою молитвословного вірша є система ритмічних сигналів, яка маркірує початок рядків. У цій функції виступають переважно дві граматичні форми дієслова — клична і наказова. Другий засіб маркірування початку рядків — синтаксична інверсія. Отже, основним прийомом організації молитвословного вірша є синтаксичний паралелізм³¹. В акафістах, де звичайно варіюється одна ритміко-синтаксична фігура, синтаксичний паралелізм породжує синтаксичну риму, що робить віршову будову тексту ще наочнішою. Ось, наприклад, рядки акафіста, цитовані К. Тарановським:

Радуйся, убогим скорое воздвижение,
Радуйся, скорбящим бистрое промышление,
Радуйся, приятное нищим услышание,
Радуйся, всего мира наслаждение,
Радуйся, трем девам невестителю,
Радуйся, моих бед молитвами твоими избавителю³².

Заглиблюючись у версифікаційну систему церковнослов'янської літургії, вчені вбачають її зв'язки з метрикою усної народної поезії слов'янських народів. Наявність у слов'янському фольклорі силабічного віршування, а також «безрозмірного» речитативного вірша — з невизначеною кількістю складів у рядку, де синтаксичне членування, як і у молитвословному вірші, збігається з членуванням рядковим, дозволяє вченим робити далекосяжні висновки, говорити про те, що засвоєні на Русі церковнослов'янські силабічні вірші в якийсь момент принципово збіглися з однією з фольклорних метричних систем³³. А це вже дає можливість ставити питання про вклучення її в поетичну традицію Київської Русі, інакше кажучи, шукати в ній початки вітчизняної силабіки (російської, української, білоруської).

І хоча місце й роль церковнослов'янських віршових пам'яток «в історії слов'янських літератур ще залишаються

³¹ Див.: *Тарановський К.* Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв. [VI Міжнародний з'їзд славистів. Прага, 7—13 серпня 1968 р.]. Мутон, 1968, с. 1.

³² Там же, с. 3.

³³ Див.: *Панченко А. М.* Русская стихотворная культура XVII века, с. 14. Див. також: *Trubeckoj N. S.* W sprawie wiersza byliny gosyjskiej. — In: *Prace ofiarowane Kazimierzowi Wóycickiemu*. Wilno, 1937, s. 100—110.

не з'ясованими»³⁴, на сьогодні вже безсумнівим видається їх величезне значення у становленні оригінальної літератури Київської Русі, а отже, і літератури кожного із східнослов'янських народів.

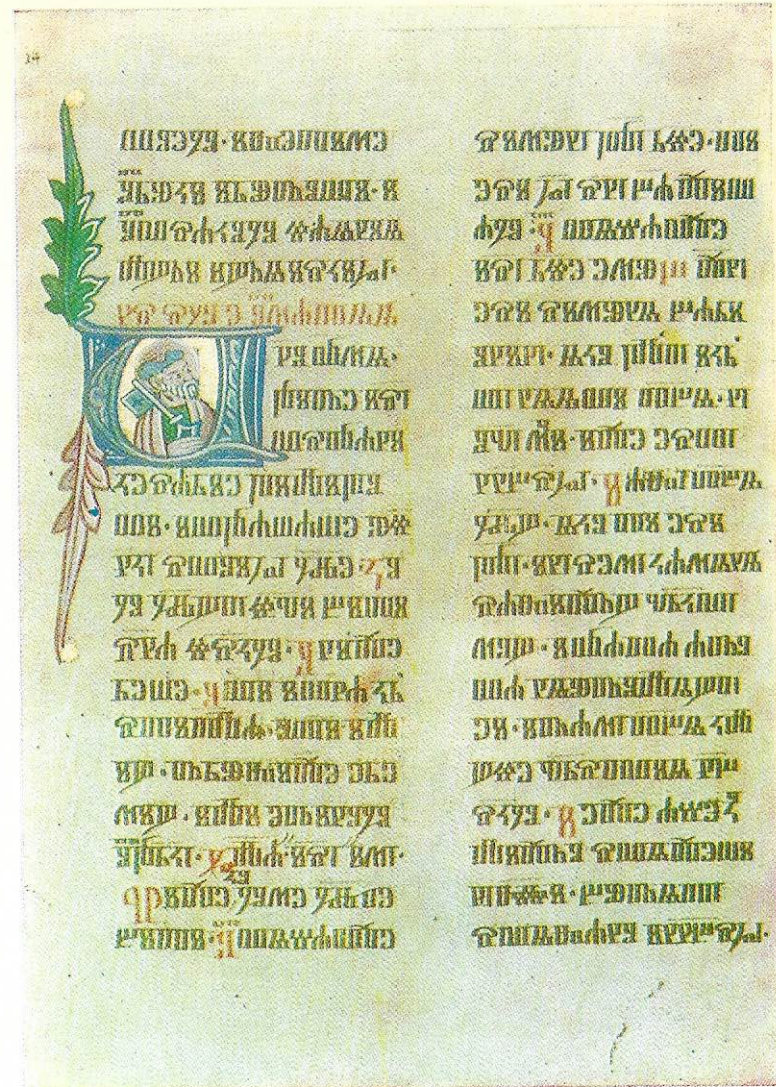
Віршові гімнографічні твори, виконували в давньоруську епоху щоденно — чи то вголос, під час церковних служб або магічних «треб» («таїнств»), чи то «про себе», на «самоті з богом», — разом з високорозвинутою на той час уснонародною поезією формували художнє мислення перших східнослов'янських «піснетворців» і «риторів» не тільки в плані образного світу, а й у плані ритмомелодики.

Це положення підтверджують реконструкції первісної структури найвизначніших оригінальних давньоруських літературних пам'яток, яка в багатьох випадках виявляється віршовою і містить у собі метричні елементи як гімнографії, так і усної народної поезії.

Варто відзначити, що у спробі таких реконструкцій чи не найбільше зусиль доклав І. Франко. Щасливе поєднання поетичного генія з гострим розумом вченого дозволило йому відчути і побачити те, що залишалось — і в багатьох випадках продовжує залишатися — не поміченим для інших.

Так, вивчаючи протягом багатьох років давньоруські літературні пам'ятки, І. Франко дійшов переконання, що в Київській Русі існувала дружинна поезія, «дружиннолицарська поетична форма», спільна «Слову о полку Ігоревім», «Слову о Романі Волинському» (вміщеному в Галицько-Волинському літопису під 1201 роком), «Слову о гибелі землі руської», «Слову о Лазаревім воскресінні» «і, певно, не одному ще затраченому пам'ятникові поетичної творчості наших предків»³⁵. Усі ці твори вчений і поет сприймав як віршові й не раз намагався відтворити їхню первісну форму.

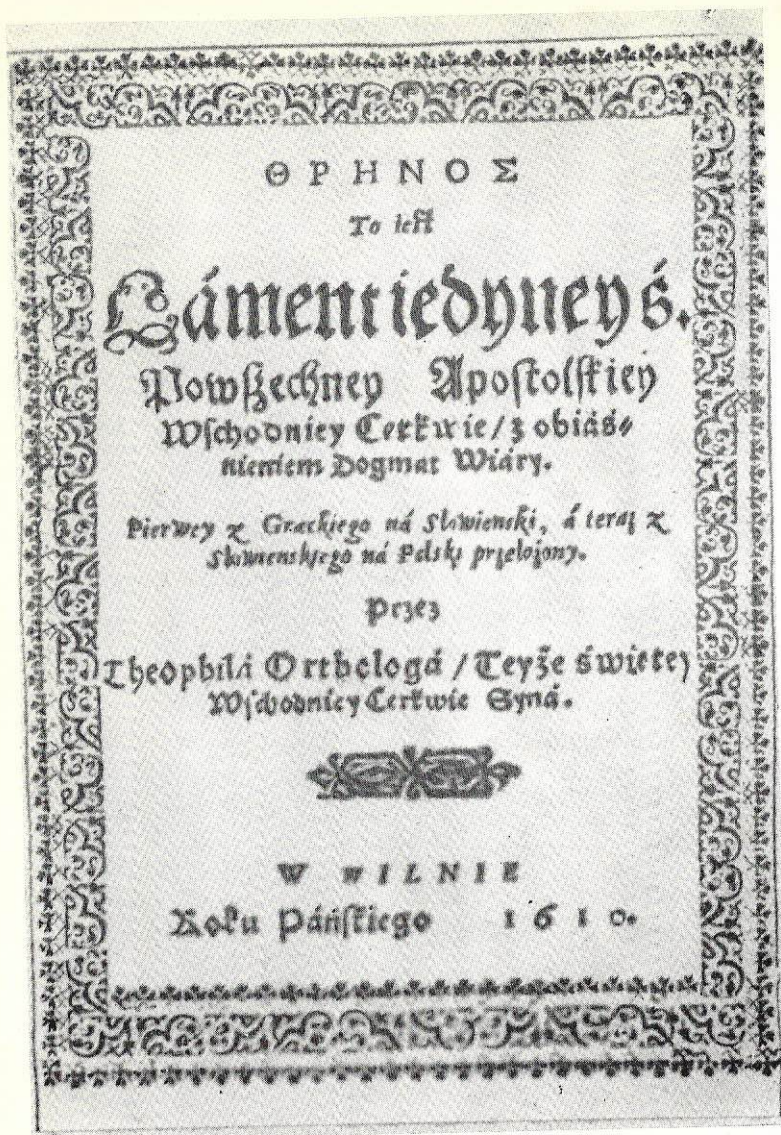
Подаючи у своїй «Історії української літератури» віршову реконструкцію «Слова о полку Ігоревім», І. Франко писав: «Мені здається, що мелодія, а zarazом ритміка «Слова» були взоровані на церковних канонах і що їх віршова будова згоджується з синтаксичною так, як у наших народних піснях та великоруських билинах. Вірші бувають нерівні, найдовші мають по 10—13 складів і відповідають в основі т. зв. політичному віршові пізньогрецької і візантійської

Реймське євангеліє. XI ст. Сторінка рукопису.

³⁴ Панченко А. М. Перспективи дослідження історії древнеруського стихотворства, с. 261.

³⁵ Франко І. «Слово о Лазаревѣ воскресінні», с. 14.

«Тренос» Мелетія Смотрицького. Вільна, 1610.
Титульна сторінка.

літератури (таких віршів я начислив: по 10 складів — 48, по 11 складів — 34, по 12 складів — 33, по 13 складів — 27). Друга група — коротших віршів, або полувіршів, що мають по 6, 7, 8 і 9 складів (6-складових — 21, 7-складових — 65, 8-складових — 56)»³⁶.

Утримуючись від оцінки запропонованої І. Франком структурної системи віршових рядків (це питання вимагає спеціального дослідження), звертаємо увагу лише на те, як влучно він відзначив вплив на автора «Слова о полку Ігоревім» двох стихій — книжної (гімнографії) і народної.

Вплив церковної лірики на оригінальну давньоруську поезію І. Франко довів, відтворюючи в «Історії української літератури» віршову форму «Покаянного канона» Кирила Туровського. «Певна річ, — писав він, — значна часть сього канона повторює обов'язкові формули таких творів (тобто церковної гімнографії. — В. К.), молитви до бога, до пресвятої діви, до святого духа, але в кожному ірмосі чи на початку, чи в середині стоїть строфа, яку можна вважати справді поетичним відгомном чуття нашого поета»³⁷.

І. Франко побачив серед творів періоду Київської Русі також «початки віршованої сатири». Пропонуючи віршову реконструкцію сатиричного «Слова о лънивом и сонливом», він знову звернув увагу на зв'язок між книжною і народною поезією: «Інтересно, що тут і форма віршування, і гумор у малюванні ситуації нагадує подекуди вислови і двостихи в роді думи про козака Голоту або Ганджу Андибера»³⁸.

Дещо пізніше, у 1912 р., І. Франко наголошував на віршовій формі окремих частин «Повісті временних літ». У передмові до поетичної реконструкції твору він зазначав: «Проходячи епізод за епізодом нашого найстаршого літопису, я переконався, що вони майже всі в першій і другій групах, визначених вище, зложені віршами, не силабічними, але тонічними, з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, т. зв. музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 наголосів... Найменшою віршовою мірою у віршах нашого літопису являється вірш із двома наголосами, який іноді не буває половиною

³⁶ Франко І. Історія української літератури. Ч. 1. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. Кінець 1907 р. Розділ X. «Староруська поезія». Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 571, т. 2, с. 570.

³⁷ Там же, с. 20.

³⁸ Там же, с. 40.

вірша з чотирма наголосами, а творить окрему віршову цілість»³⁹.

Вважаючи віршовий розмір реконструйованих фрагментів літопису відповідним до «прастарої віршової форми, вивореної в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття», І. Франко надавав своєму відкриттю великого значення і розглядав його як «ключ до розв'язки дуже многих досі сумнівних питань» стосовно до цього твору⁴⁰. Він підкреслював, що віршова форма «Повісті временних літ» є одним з істотних факторів, які ставлять «наш найстарший літопис на належне йому місце в ряді найкращих пам'яток нашого старого письменства і в ряді найцінніших пам'яток середньовікового письменства взагалі»⁴¹. Ще у 1891 р. О. І. Соболевський, піддаючи критиці думку Л. М. Майкова про наявність віршових уривків у прозових творах XIV—XVI ст., іронічно зауважив: «Якщо бачити рими в слабих співзвуччях їх кінцевих складів, то нам доведеться визнати за вірші деяку кількість місць навіть у Несторовому літопису»⁴².

На жаль, прочитання І. Франком багатьох прозових текстів як віршових і досі не набуло розголосу навіть серед філологів-медієвістів. Віршова реконструкція «Повісті временних літ» побачила світ лише у 1967 р.

Віршова реконструкція «Слова о Лазаревім воскресінні», надрукована ще за життя І. Франка, не була підтримана В. М. Перетцом, досвідченим знавцем давньої української поезії⁴³. Хоча і В. М. Перетц теж шукав у прозових давньоруських пам'ятках первісний ритмічний склад мови та пропонував власні ритмічні схеми для окремих уривків із таких творів XIII—XVI ст., як «Повість временних літ» (характеристика князя Романа Галицького в Іпатіївському списку під 1201 р.), Псковський літопис (розповідь про подвиги князя Довмонта Тимофія під 1265 р.), перекладна візантійська поема Георгія Пісида «Шестоднів» (епізод про ластівку), «Задонщина» (кілька розповідей), Київський

³⁹ Франко І. Студії над найдавнішим Київським літописом.— Збір. творів у 50-ти т. К., 1976, т. 6, с. 10—11.

⁴⁰ Див.: Там же.

⁴¹ Там же, с. 11.

⁴² Соболевский А. И. К истории русских стихов.— Библиограф, 1891, № 7-Н, с. 105.

⁴³ Див.: Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 3. Из истории развития русской поэзии XVIII в. Спб., 1902, с. 3.

скорочений літопис (кінцівка) тощо⁴⁴, тобто з тих самих творів, на які раніше під подібним кутом зору звернув увагу І. Франко, побачивши спадкоємний зв'язок між ритмічною будовою давньоруських творів, билин, українських народних дум і книжних українських віршів XVI ст. Інакше кажучи, В. М. Перетц поділяв Франкову ідею про безперервність поетичної традиції — від Київської Русі до XVI ст. — щодо ритмічної будови окремих пам'яток східнослов'янської словесності⁴⁵.

У наш час уже зроблена спроба представити в первісній формі, реконструйованій за схемою молитвословного вірша, найдавнішу поетичну пам'ятку східних слов'ян — «Похвалу князю Володимирі» зі «Слова о законі і благодаті» Іларіона (XI ст.)⁴⁶.

Проникнення вчених у структуру слов'янського народного оповідного вірша («сказового стиха»), характерного для весільних примовок, заздравиць, замовлянь, загадок, прислів'їв та приказок, зокрема визначення за його основу синтаксичної просодії⁴⁷, дозволило подати віршами високоурочистий і водночас глибоколіричний гімн на честь батьківщини — «Слова о погібелі Руської землі» (кінець XII ст.)⁴⁸.

⁴⁴ Див.: Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы, т. 3, с. 4—12.

⁴⁵ Див. спостереження І. Франка над розповіддю Київського скороченого літопису під 1515 р., в якій «сходяться разом закінчення старої дружинної поезії з новою формою української народної творчості — козацькими думами...» (Франко І. Слово о Лазаревім воскресінні, с. 17).

⁴⁶ Див.: Тарановский К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв., с. 4.

⁴⁷ Див.: Службачев П. Прилози народної метрици.— Годишњак Скопског филозофског факултета, 1930, т. 1, с. 19—38; Jakobson R. Studies in Comparative Slavic Metrics.— Oxford Slavonic Papers, 1952, vol. 3, p. 21—66. Пор.: Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. Ч. 2, разд. 1. Истоки русского речевого стиха. М., 1958, с. 183—202.

⁴⁸ Див.: Тарановский К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв., с. 11—12. Пор. з віршовою реконструкцією цієї пам'ятки, здійсненою раніше А. В. Соловйовим (див.: Соловьев А. В. Заметки к «Слову о погібелі Руския земли». — ТОДРЛ, 1958, т. 15, с. 88—90). Твердження цього дослідника про те, що «Слово о полку Ігоревім» і «Слово о погібелі Руської землі» є, «безсумнівно, продуктом однієї і тієї ж поетичної школи», висловлене ним раніше у статті «Le Dit de la ruine de la terre Russe» (Byzantion, т. XXII. Bruxelles, 1953, p. 124), цілком суголосне вищенаведеній думці І. Франка про дружинно-лицарську поетичну форму (див.: Франко І. Слово о Лазаревім воскресінні, с. 14).

Нарешті, реконструкція ритмічної структури і досі багато в чому загадкового «Моління Данила Заточника» (XII—XIII ст.) розкрила в ньому органічне поєднання церковного молитвословного вірша з народним оповідним⁴⁹. Маємо яскравий приклад того, як навіть у «технології» давньоруського віршування відбивається взаємозв'язок двох стихій — книжної і уснопоетичної. Взаємозв'язок, що є визначальним для літератури Київської Русі і для всього наступного українського письменства, у тому числі й для української поезії XVI—XVIII ст.

Отже, серед проблем, пов'язаних з дослідженням давньоруської поезії, одне з центральних місць належить вивченню старослов'янського вірша як такого, тобто його версифікаційних законів. Лише повна ясність у цьому питанні дозволить порівняти віршові системи часів Київської Русі з принципами віршування XVI—XVIII ст., щоб чітко простежити наявність традиції і в цьому плані. Водночас зауважимо, що ще далеко не «достатньо вивчена»⁵⁰ українська силабіка. Щодо багатьох інших, зокрема ідейно-образних традицій, вироблених літературою Київської Русі⁵¹, збережених протягом XIV—XV ст. і донесених до пізніших віків, то в їх життєдайності ми не раз переконалися, досліджуючи окремі явища української поезії XVI—XVIII ст. Більше того, чимало характерних моментів поетики книжних віршів XVI—XVIII ст. знаходять пояснення саме в цих традиціях.

⁴⁹ Див.: *Тарановский К.* Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв., с. 11—14.

⁵⁰ *Панченко А. М.* Перспективы исследования истории древнерусского стихотворства, с. 266.

⁵¹ Бібліографію питання про художню специфіку і художні методи давньоруської літератури див. у монографії: *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. М., 1979, с. 5—6 (посилання).